

OSMANLI ARAŞTIRMALARI XVII

NeŒir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŒENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XVII

İstanbul - 1997

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN
Tel: (0.212) 518 26 09 Fax: (0.212) 518 26 63
Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ
Tel: (0.216) 333 91 16
Dizgi: Girişim Dizgi
Tel: (0.212) 513 28 29
Basıldığı Yer: **FATİH OFSET**
Tel: (0.212) 501 28 23 - 612 86 71
Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

e-mail:enderun@orion.net.tr

FERAH-NÂME'DE GEÇEN İKİLEMELER ÜZERİNE

Hatice ŞAHİN

İkilemeler, bir dilin söz varlığı içinde çok önemli bir yere sahip ve dillerin anlatım çeşitliliğinde büyük rol oynayan dil birlikleridir. İkilemeler anlatımı güçlendirmek, pekiştirmek ve zenginleştirmek gibi görevleri üstlenirler. İkilemelerin oluşumu şöyledir:

- a) Bir kelimenin tekrarı ile oluşanlar
- b) İki benzer anlamlı kelimedenden oluşanlar
- c) İki zıt anlamlı kelimedenden oluşanlar
- d) İki anlamsız kelimedenden oluşanlar
- e) Bir anlamlı bir anlamsız kelimedenden oluşanlar

Türk dilinin yıllardır etkisinde kaldığı Arapça ve Farsça gibi dillerde bulunmayan ikileme eski dönemlerde değişen sıklık grafiğiyle birlikte yazılı ve sözlü anlatımlarda hep kullanılmış ve dilimizin anlatım gücüne çeşitli yollarla katkıda bulunmuştur.

Bu yazımızda Hatiboğlu'nun Ferah-nâme adlı eserini dil yönünden önemli bir tür olan ikilemeler açısından incelemeye çalıştık.

Ferah-nâme bir Eski Anadolu Türkçesi metnidir. Bu döneme ait 5825 beyitlik bir eserde Arapça ve Farsça'nın yoğun etkisine ve eserin dini didaktik bir özellik taşıması nedeniyle bu dillere ait kelimelerin çok olmasına rağmen Türkçe ve yabancı kelimelerden oluşturulmuş çok sayıda ikileme tespit edebildik.

Eserde iki kelimesi de Türkçe, biri Türkçe diğeri Farsça veya Arapça, ikisi de Arapça veya Farsça ya da biri Arapça-Farsça diğeri Farsça-Arapça örnekler de bulunmaktadır.

OSMANLI ARAŞTIRMALARI, XVII.

'arz semâ	(10)	münker nekir	(446)
din edyan	(38)	vuhuş tuyur	(5140)
hazin hazin	(2426)		

Türkçe Kelimelerden Oluşturulmuş İkilemeler:

acup susayıcak	(346)	altun gümüş	(2058)
ağlayu aglayu	(800)	altun inci	(5480)
ah vâh	(1582)	anul anul	(3667)
ah u vây	(1716)	ata ana	(1669)
atını tonını	(4942)	kıvanu avunu	(3712)
az az	(2325)	kiçi ulu	(1605)
az u çok	(639)	kim kimi	(5488)
başdan başa	(184)	neyledi nitdi	(200)
bay u yohsul	(657)	oğlı kızı	(1355)
bayram düğün	(1958)	otura dura	(3281)
birin birin	(2380)	önden sona	(912)
çoğı azı	(1913)	öpdi kuçdi	(3635)
döne döne	(2233)	saç sakal	(1034)
dün gün	(931)	sag esen	(1508)
düni gündüz	(622)	sag u sol	(4943)
dürlü dürlü	(2407)	saglı sollu	(227)
elin ayağını	(1750)	sakunur saklanur	(1966)
eşiyle yoldaşıyla	(949)	sen seni	(4302)
eyü yavuz	(5292)	sevinü sevinü	(3714)
gelür gider	(5122)	siz ü biz	(5314)
getürüben getürürler	(865)	solına sağına	(5595)
gice gündüz	(218)	sora sora	(2176)
gönli gözi	(1431)	su.....su	(319)
göyne göyne	(621)	susayıcak acıgıcak	(368)
göz kapak	(1937)	taşı taş	(4166)
güle güle	(3955)	tiz tiz	(1357)
gülem oynayam	(669)	toprag u taş	(178)
gümüş altun	(3749)	ucdan uca	(4953)
güne gün	(5702)	uluya kiçiye	(1270)

haye hay	(1716)	ussı ögi	(5276)
ıssı sovuk	(5590)	uşacuk olgulcaklarum	(930)
iç ü taş	(4769)	uyan uyan	(1595)
inçgirü inçgirü	(5545)	vay u vay	(2416)
ir vü giç	(524)	viren alan	(2492)
irte gice	(121)	yalan.....yalan	(3534)
ive ive	(1940)	yalınuzsun yalmızsun	(2591)
kapudan kapuya	(854)	yaz u güz	(116)
yeni.....yeni	(2235)	yohsul baya	(2920)
yidim içdum	(359)	yoluna yumuşuna	(5460)
yile yile	(852)	yüce yüce	(4349)
yir ü gök	(3)	yügürü yügürü	(5225)

İki Arapça Kelimededen Oluşturulmuş İkilemler:

'âlim u cahil	(145)	hayr u şer	(2500)
'arz semâ	(10)	hazin hazin	(2426)
'asl u neseb	(1669)	hürmet u 'izzet	(1768)
bâb u bâb	(3155)	ins ü cân	(144)
behl ü hased	(2611)	kahr ü belâ	(5507)
bugz u hased	(48)	kah u zalâm	(52)
cevr ü cefâ	(4431)	kavm u halk	(994)
cism ü beden	(5163)	kibr ü hased	(2413)
cism ü cesed	(3793)	küfr ü şirk	(13)
cürm ü günah	(2392)	leyl ü nehâr	(2426)
dâyim u kâyim	(1269)	lütf u vefâ	(6)
dâyim müdâm	(2844)	mal u mülk	(2429)
devr ü zamân	(1329)	münker nekir	(4746)
din edyân	(38)	nefs nefis	(1824)
ecr ü kebir	(3689)	nesh nesih	(2732)
el-emanet el-emanet	(3391)	rızk u ta'âm	(3101)
fisk ü fücür	(88)	sıdk u safâ	(6)
garib garib	(442)	vuhuş tuyur	(5140)
has u 'âm	(24)	zevk u 'işret	(54)
hayf u hebâ	(2413)	zevk u safâ	(1660)

Bir Arapça Bir Farsça Kelimedinden oluşturulmuş İkilemeler:

âb u nemgin	(89)	cevr i gavga	(5005)
âhd u peymân	(3746)	hadd u payân	(53)
'akıl u dâne	(1458)	hışm u kin	(3496)
callak u cüst	(487)	hulk huy	(2945)
cân u cihân	(3447)	ins ü peri	(177)
cân u dil	(3341)	subh u çâm	(1)
cân ı ten	(1578)	tezvir ü çirk	(13)
cennet u didâr	(546)		

İki Farsça Kelimedenden Oluşturulmuş İkilemeler:

âşikâre vü nihân	(9)	dost u düşman	(4758)
bâg u bahçe	(73)	efgân u zâr	(1865)
cûş hurûş	(3310)	nâz u nîyâz	(2965)
cevan u pîr	(1459)	püşt ü penâh	(143)
dâd u dâd	(64)	seng ü sâr	(2763)
dâd u feryâd	(3285)	şâd u hurrem	(211)
derd u nîş	(1402)	zînhâr zînhâr	(3992)

Bir Farsça Bir Arapça Kelimedenden Oluşturulmuş İkilemeler:

dâm u devâm	(1880)	zehr ü zahmet	(153)
hışm u gazâb	(1793)	zîrek ü 'âkil	(4142)
şâz u gâm	(2091)		

Bir Türkçe Bir Farsça Kelimedenden Oluşturulmuş İkilemeler:

âh u feryâd	(1704)	sevgilü dildâr	(3549)
il ü şâr	(2763)	yardım u yâri	(1474)

Bir Farsça Bir Türkçe Kelimedenden Oluşturulmuş İkilemeler:

yâd u biliş	(3924)		
-------------	--------	--	--

Bir Türkçe Bir Arapça Kelimededen Oluşturulmuş İkilemeler:

âh u firâk	(335)	gönl ü cân	(4081)
bâş u cân	(123)	sag u selâmet	(2653)
er u 'avrat	(2778)		

Bir Arapça Bir Türkçe Kelimededen Oluşturulmuş İkilemeler:

âhir son	(1874)	mekr ü al	(5324)
cân u gönül	(2148)	sadık togrı	(3679)
gussa vü korhu	(319)	tevfik u haldaş	(2129)
mal tavar	(4581)		

Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler:

Türk dilinde ikilemeler isim kök ya da gövdelerinden veya fiil kök ya da gövdelerinden kurulabilirler. Ferah-nâme'de bu iki tür kuruluş biçimine örnek olabilecek ikilemeler mevcuttur.

İsim kök ya da gövdelerinden kurulan ikilemelerde yalın durumunda, yönelme durumunda, uzaklaşma+yönelme durumunda, belirtme durumunda, I. II ve III. kişi iyelik eki almış ve ünlemlerden oluşmuş ikileme örnekleri vardır. Bunun yanında isim kök ya da gövdelerine isimlere gelen yapım ekleri getirilerek kurulan ikilemeler de vardır.

Ferah-nâme'de fiil kök ya da gövdelerinden kurulan ikilemeler farklı bağ-fiil eklerini ve bazı fiil çekim eklerini almış biçimde görülürler.

Yalın Durumdaki İkilemeler:

altun gümüş	(2058)	ir vü giç	(524)
altun inci	(5480)	irte gice	(121)
anul anul	(3667)	kiçi ulu	(1605)
ata ana	(1669)	sağ esen	(1508)
az az	(2325)	sağ u sol	(4943)
az u çok	(639)	siz ü biz	(5314)
bay u yohsul	(657)	su.....su	(319)
bayram düğün	(1958)	tiz tiz	(1357)

dün ü gün	(931)	toprağ u taş	(178)
dün i gündüz	(622)	yalan....yalan	(3534)
eyü yavuz	(5292)	yaz u güz	(116)
gice gündüz	(218)	yeni....yeni	(2235)
göz kapak	(1937)	yir ü gök	(3)
gümüş altun	(3749)	yohsul u bay	(2920)
ıssı sovk	(5130)	yüce yüce	(4949)
iç ü taş	(4769)		

Yönelme Durum Eki Almış İkilemeler:

baş+dan baş+a	(184)	uc+dan uc+a	(4953)
derd+e derman	(4530)	ulu+y+a kiçi+y+e	(1270)
gün+e gün	(5702)	yohsul bay+a	(2920)
kapu+dan kapu+y+a	(854)	yol+u+n+a yumuş+u+n+a	(5460)
sol+m+a sag+ı+n+a	(5595)		

Belirtme Durum Eki Almış İkilemeler:

at+ı+n+ı ton+ı+n+ı	(4942)	taş+ı taş	(4166)
el+i+n+ ayag+ı+n+	(5575)	yir+i gög+i	(2485)
iç+i+n+i taş+ı+n+ı	(4960)		

Araç Durum Eki Almış İkilemeler:

Az+ın çoğ+ın	(330)	bir+in bir+in	(2380)
--------------	-------	---------------	--------

Ünlemeden Oluşan İkilemeler:

ah ı vay	(1582)	vay u vay	(2416)
haye hay	(1716)		

İyelik Eki Almış İsimlerle Kurulan İkilemeler:

I. Kişi İyelik Ekiyle Kullanılanlar:

og+lum kız+um	(4889)	uşacuk ogulcaklar+um	(930)
uss+um ög+üm	(1836)		

II. Kişi İyelik Ekiyle Kullanılanlar:

ata+n ana+n	(1339)	saç sakal+un	(1034)
eş+ün yoldaş+un	(2295)		

III. Kişi İyelik Ekiyle Kullanılanlar:

ata+sı ana+sı	(534)	iç+i+ taş+ı	(4960)
at+i+n+n+ı ton+i+n+n+ı	(442)	iç+i+n+i taş+ı+n+n+ı	(2859)
çoğ+ı az+ı	(1915)	ogl+u kız+ı	(1355)
el+i+n ayag+i+n+n+ı	(1750)	sol+i+n+a sağ+i+n+a	(5595)
eş+i+y+le yoldaş+i+y+la	(949)	uss+ı ög+i	(5276)
gönl+i göz+i	(1431)		

Bazı Yapım Ekleri Almış İsimlerle Kurulan İkilemeler:

+clk

uşacuk oğulcaklarum (930)

+ll

atalu anamuza (1379) sağlu sollu (227)
dürlü dürlü (2407)

+slz

aç susuz (5186)

Bağ-fiillerinden Kurulan İkilemeler:

acup susayacak	(346)	ive ive	(4412)
ağlayu ağlayu	(5537)	oturup dur-	(1085)
döne döne	(2233)	sora sora	(2176)
getürüben getir-	(865)	susayacak acıgıcak	(368)
göyne göyne	(621)	yile yile	(2034)
güle güle	(3955)	yyüp içüp	(3292)
inçgürü inçürü	(5545)	yügürü yügürü	(225)

Çekimli Fülllerden Kurulan İkilemeler:

gelür gider	(5125)	öpdi kuçdı	(3635)
gülem oynayan	(669)	sakınur saklanur	(1966)
neyledi nitdi	(200)	uyan uyan	(1595)
neyledin nitdin	(3538)	yalınuzsın yalınuzsun	(2591)
otura dura	(3281)	yidüm içdüm	(359)

Sıfat-fülllerden Kurulan İkilemeler:

viren alan	(2492)
------------	--------

Mastar Ekiyle Kurulan İkilemeler:

yimek içmek	(2903)
-------------	--------

Anlam Bakımından Ferah-nâme'de Geçen İkilemeler:

Anlam bakımından ikilemeleri incelerken *her iki kelimesi de anlamlı* olan ikilemeleri *yakın anlamlı* kelimelerden kurulmuş olanlar, *zıt anlamlı* kelimelerden kurulmuş olanlar ve *bir kelimenin tekrarı yoluyla* kurulmuş olanlar şeklinde ayırdık. Bu sınıflandırmayı yaparken Türkçe kelimelerden oluşan ikilemeleri öncelikle Arapça ve Farsça kelimelerin yanyana gelmesiyle oluşan ikilemelerin dilimizde kullanılan bir anlamda Türkçeleşmiş kelimelerden oluşanları da listemize dahil ettik. Bunların dışında bulunan Arapça ve Farsça kelimelerden oluşan ve ikileme gibi kullanılan kelime gruplarını ise listemize dahil etmedik.

Yakın Anlamlı Kelimelerden Oluşturulmuş İkilemeler:

aç susuzam	(85)	hürmet 'izzet	(1768)
ah ı vâh	(1582)	kahr u belâ	(507)
ah ı zâr	(1768)	mal mülk	(2429)
altun gümüş	(2058)	nâz niyâz	(2956)
altun incü	(5480)	neyledi nitdi	(200)
ata ana	(1339)	oglum kızum	(4889)

bağ bahçe	(4165)	otura dura	(3281)
bağçe bag	(2058)	öpdi kuçdı	(3635)
cân u dil	(3341)	saç sakal	(1034)
dâyim müdâm	(2844)	sağ esen	(5244)
elin ayagını	(1750)	sakınur saklanur	(1966)
efgân u zâr	(3618)	susayıcak acıgıcak	(368)
eşün yoldaşun	(2283)	toprağ u taş	(178)
gönli gözi	(1431)	ussı ögi	(5276)
gussa korhu	(319)	uşacuk oğulcaklarum	(930)
gülem oynayam	(669)	yirden sudan	(2058)
gümüş altın	(3749)	yyüüp içüp	(3298)
hâye hây	(1716)		

Zıt Anlamlı Kelimelerden Oluşturulmuş İkilemeler:

'âlim u câhil	(1459)	içi taşı	(4960)
azın çoğun	(330)	ir vü giç	(524)
bay u yohsul	(657)	irte gice	(3460)
cevan u pîr	(1459)	kiçi ulu	(1734)
çoğı azı	(1915)	önden sona	(912)
derde derman	(4530)	sağlı sollu	(227)
dost düşman	(4758)	siz ü biz	(5314)
dün i gün	(3444)	solına sağına	(5595)
elini ayagını	(1750)	uluya kiçiye	(1270)
eyü mi yavuz mı	(5292)	viren alan	(2492)
gelür gider	(5127)	yaz u güz	(116)
gice gündüz	(2760)	yir ü gökler	(3417)
hayır şer	(2500)	yohsul u bay	(2920)
ıssı sovk	(5590)		

Bir Kelimenin Tekrarı Yoluyla Oluşturulmuş İkilemeler:

ağlayu ağlayu	(800)	seni seni	(4302)
anul anul	(3667)	sevinü sevinü	(3714)
az az	(2324)	sora sora	(2176)

başdan başa	(184)	su...su...	(319)
birin birin	(2380)	taşı taş	(4166)
döne döne	(2233)	tiz tiz	(1357)
dürlü dürlü	(2407)	ucdan uca	(4953)
el-emanet el-emanet	(3391)	uyan uyan	(1595)
hazin hazin	(2426)	vay u vay	(2416)
garip garip	(4442)	yalan...yalan	(3534)
göyne göyne	(621)	yalınızsun yalınızsun	(2591)
güle güle	(3955)	yeni yeni	(2235)
güne gün	(5702)	yile yile	(852)
inçgirü inçgirü	(5545)	yüce yüce	(4349)
ive ive	(1940)	yügürü yügürü	(5225)
kapudan kapuya	(854)	zinhâr zinhâr	(3992)
kim kimi	(5488)		

Türkçe'de ikilemelerin diğer özelliklerinin yanında bu kelime gruplarını oluşturan unsurların belli bir sıraya göre dizilme özellikleri vardır. İkilemede yer alan kelimeler çoğu kez bizim farkında olmadığımız bir diziliş kuralıyla sıralanırlar. Bu sıra kanunu en detaylı şekilde O. Nedim Tuna'nın "Türkçe'nin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi" adlı yazısında ortaya çıkarılmış ve yazının sonunda eş heceli ikilemelerdeki dizilişi kurala bağlayan bir ünlü bir de ünsüz dizisi verilmiştir.¹

İkilemelerdeki bu kalıplaşma olayının henüz tam olarak oturmadığı örneklerde birinci ve ikinci kelime zaman zaman yer değiştirebilir, ancak bu durumda bilinen ve ortaya konan diziliş kuralına uymayan örnekler hemen farkedilir.²

Ferah-nâme'de geçen ikilemeler genel olarak Türk dilindeki sıra kanununa göre dizilirler. Yabancı kelimelerle kurulan ikilemelerde de aynı sıranın izlendiği görülür.

Bunun yanında eserde adı geçen bazı ikilemelerde kelimelerin yer değiştirdiği de görülür. Bu örnekler sayı bakımından az olmalarına rağmen gösterilmelerinin uygun olacağını düşündük.

Türk dilinde bir ikilemede ünlü ile başlayan kelimenin önce geliş kuralıyla ilgili olarak eserde şu ikilemeler farklılık göstermektedir..

1 Tuna, O. Nedim: Türkçe'nin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi, *TDAY Belleten*, 1982-1983, Ankara, 1986, s. 163

2 Hatipoğlu, Vecihe, *Türk Dilinde İkileme*, TDK Ankara 1981.

acup susayıcak	(346)	az u çok	(1257)
susayıcak acıgıcak	(368)	çoğ u az	(2336)
altun gümüş	(2058)	uluya kiçiye	(1270)
gümüş altun	(3749)	kiçi ulu	(1605)

İkilemede az heceli kelimenin önce gelişiyile ilgili olarak iki ayrı şekilde kullanılan ikilemeler:

bağ bağçe	(73)	cân u gönül	(2148)
bağçe bağ	(2058)	gönl ü cân	(4081)
bay yohsul	(657)		
yohsul boy	(2920)		

Eş heceli ikilemelerde kelimelerin ilk sesinin aynı olması durumunda ikinci durumdaki ünlü konusunda O. Nedim Tuna'nın vermiş olduğu ünlü dizilişine göre a sesinin o sesinden önce gelmesi gerektiği, kuralına dayanarak farklılık gösteren örnek de;

sağ sol	(4963)
solına sağına	(5595)

örneğidir.

Görüldüğü gibi 5825 beyitlik bir eski Türk metninde geçen ikilemeler Türk dilinin işleyiş kurallarına uymakta, ancak ikilemelerle ilgili diziliş kuralına uymayan örnekler de bulunmaktadır. Genellikle bu tip örnekler henüz tam olarak kalıplaşmamış ikileme çeşitleridir. Zamanla bu ikilemelerde kalıplaşma gerçekleşmiş ve belirtilen kurala uygun kullanımlar geçerli hale gelmiştir.

Bu durum bize hem ikilemelerin Türk dilinde çok eski devirlerden beri kullanıldığını, hem de bu dönemlere ait metinlerin ikilemeler ve kalıplaşmaları açısından da incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Hatipoğlu, Vecihe *Türk Dilinde İkileme*, TDK, Ankara, 1981
 Şahin, Hatice, *Hatipoğlu, Ferah-nâme, Dil Özellikleri, Metin Sözlük*, Malatya, 1993 (Basılmamış Doktora tezi).
 Tuna, O. Nedim. *Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi*, *TDAY Belleten*, 1982-1983, Ankara, 1986.